

**DİLÇİLİKDƏ CÜMLƏ HAQQINDA MÖVCUD
ELMİ- NƏZƏRİ MÜDDƏALAR**

Açar sözlər: nitq, cümlə, məna

Key words: speech, sentence, meaning

Ключевые слова: речь, предложение, значение

Hər bir cümlə müəyyən məlumata, intonasiya formasına, predikativliyə və modallığa malik olmalıdır.

Dilçilik ədəbiyyatında cümlə haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olar. Məna bitkinliyinin cümlənin ən əsas əlaməti olmasını XX əsrin 50-ci illərində London Dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən C. R. Firs, B. Allen, R. Robins, C. Karnahan, M. Haliddey, R. Spring, B. Haas və başqa tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Onlar cümləyə kontekstual cəhətdən yanaşmağı daha üstün tuturlar. Bu mənada C. Firs yazırdı ki, hər bir funksiya müəyyən lingvistik forma və ya elementin kontekstual münasibəti baxımından nəzərdən keçirilməlidir. E. Beysens isə bu fikri bir qədər başqa formada ifadə edərək qeyd edir ki, yalnız situasiya daxilində dinləyicinin intellekti konkret fikir təqdim edə bilər. Rus dilçiliyində V. V. Vinqradov cümlə üçün predikativliyin vacib olduğunu qeyd etmiş, məhz buna görə də söz birləşməsi ilə cümləni fərqləndirərək, onları «böyük» və «kiçik» sintaksis adlandırmışdır. Bunların da mərkəzində kommunikativliyin durduğunu qeyd etmişdir. Lakin predikativlik haqqında mübahisəli fikirlər də az deyildir. Bunlara A.M. Peşkovski, A. A. Şaxmatov, V.Q. Admoni, Y.M. Qalkina-Fedoruk və başqalarının əsərlərində rast gəlinir. Dilçilikdə intonasiya və predikativliklə yanaşı modallığı da cümlə üçün əsas əlamət hesab edən tədqiqatçılar az deyildir. Bu mənada Ş. Balli yazırdı: «Modallıq cümlənin canıdır». S. R. Raspopovun bölgüsü də xeyli maraq doğurur. O sual, nəqli, əmr cümlələrini modallığa görə növlərə ayırır. Z. Budaqova Azərbaycan dilində modallığı üç növə: həqiqi, ehtimali, zəruriyyət modallıqlarına bölür. Qeyd edək ki Z. Budaqovanın bölgüsü Ə. Cavadovun bölgüsü ilə eyniyyət təşkil edir. Əlbəttə, bu siyahını artırmaq olar. Beləliklə, modallığı cümlə üçün əsas əlamət hesab edən alimlərdən A. N. Kononov, Y.S. Ubryatova, İ. R. Raspopov, Ə. Cavadov, Z. Budaqova və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Deməli, cümlədə sözlərin bütöv fonasiya daxilində birləşməsi və

---

məna bitkinliyini təmin etməsi üçün intonasiya, obyekt, adverbial, atributiv münasibətlər və modallıq olmalıdır.

Beləliklə, cümlə bir qrammatik kateqoriya olduğu üçün ona həm məna, həm də quruluş cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Dilçi alimlər onu gah hökmün ifadəsi, gah da psixoloji hal hesab edirlər. Bu mənada Y. M. Qalkina-Fedoruk, V. V. Vinqradov, A. B. Şapiro və başqaları cümləyə həm məna, həm də quruluş cəhətdən yanaşırlar. Bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən problem, yəni suprasintaktik yarusla sintaktik səviyyənin vəhdəti və fərqi nisbətən yaxın keçmişin tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Əgər potensial sintaksis cümləyə konstruktiv yanaşmanı nəzərdə tutursa, ikinci sahəyə aid tədqiqatlarda nitq vahidi olan cümləyə kommunikativ baxımdan yanaşılır. Cümlənin yaranması üçün onun qrammatik əsasının olması mütləqdir. Qrammatik üzvlənmə ilə bağlı hesab edilən sintaktik konstruksiya söyləmə keçdikcə, sintaktik səviyyədən suprasintaktik səviyyəyə keçir. Deməli, sintaktik səviyyədə aydınlaşmayan məna fərqləri məhz suprasintaktik səviyyədə tam aydınlaşır. Başqa cür desək, qrammatik üzvlənmə cümləyə konstruktiv cəhətdən yanaşır, ritmik-melodik və aktual üzvlənmə isə qrammatik əsasə malik olan cümləni, daha doğrusu, söyləmi kommunikativ mövqedən öyrənir. Beləliklə, nitqlə bağlı canlı qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı təsir prosesi şəraitində cümlənin kommunikativ funksiyası aparıcı yer tutur. Buna görə də cümlənin təhlili məhz funksional baxımdan həyata keçilir. Sintaktik təhlil zamanı həmişə cümlə üzvləri fərqləndirilir, məntiqi təhlildə fəzanın informasiya mənası aydın olur, aktual təhlildə isə konkret ünsiyyət şəraitində fəzanın anlam dairəsi müəyyənləşdirilir. Danışq dilinin biri digərinə yaxın görünən vahidləri bəzən çox incə məna və intonasiya xüsusiyyətləri ilə seçilir. Fonetik ünsürlər prinsipinə leksik-qrammatik vasitələrdən fərqlənir. Lakin onlar canlı nitqdə həmin vasitələrin mənalılarının səsləndiricisi rolunu oynayırlar.

Sintaksis və intonasiya probleminə müxtəlif dillərdə təcrübə və nəzəri işlər həsr edilmişdir. Bu sahədə görkəmli alimlərdən L. V. Şerbanın, V. A. Artyomovun, Y. P. Torsuyevin, O. S. Dikuşinanın, L. P. Zinderin, O. N. Nikonovanın, O. A. Norkun, O. Tsaxerin, Ş. İ. Matuseviçin tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə A. A. Axundov, S. M. Babayev, M. Q. Qarayeva, F. Ağayeva, F. Yadigar, D. Yunusov və başqaları məşğul olmuşlar. Bu münasibətlə S. M. Babayev yazır: «Müasir dövrdə intonasiyanın fiziki (akustik) təbiətindən daha çox onun semantik funksiyası, qrammatikaya münasibəti məsələsi dünya dilçilərinin diqqət mərkəzindədir».[1,83] Sadəcə cümlə sintaksisi əhatə dairəsinə görə geniş olub, dilin sintaktik quruluşunun əsas məsələlərini: cümlə üzvlərini, əlavələr, sözlərin sırası, cümlə üzvlərinin iştirakına görə cümlənin növləri,

---

cümlə əvəzləri, qramatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər kimi bir sıra problemləri tədqiq edir.

Sadə monopredikativ quruluşlu cümlənin təşəkkülü məsələsinə qısa nəzər salaq. Bu cümlələrin keçdiyi yol, həm də müxtəlif ideyaların qoyuluşu uzun bir mərhələ keçmişdir. Lakin sadə cümlənin bu təşəkkülü unikal bir hal deyildir. Sadə cümlə ilə bağlı problem əsasən bir qrup tədqiqatçıların cümlə üçün göstərdiyi əlamətləri təktərkibli, digərləri isə cüttərkibli cümlələrdə tapması ilə bağlı olmuşdur. Sadə cümlə quruluşu nə qədər möhkəm olsa da, onun potensial pozulma halları bir o qədər çox olur. Bu da onların tərkibində elliptik, yarımqıq, paranteza və s. cümlələrin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Sadə cümlə məsələsi müxtəlif ziddiyyətli fikirlərin olması baxımından hələ də mübahisəli qalmaqdadır. Bunlardan ən çox mübahisə yaradanı dilçilikdə mürəkkəb cümlənin sadə cümlələrin ardıcılığından əmələ gəlməsi haqqındakı müxtəlif fikirlərin olmasıdır. Bu mənada Ə. Cavadov yazır: «mürəkkəb cümlə sintaksisi neytrallaşmış sadə cümlə sintaksisindən sonra gəlir». I. F. Vardul da analoji fikri təsdiqləyir: «Tabeli mürəkkəb cümlələr əslində cümlələr deyil, çünki onlar ilk növbədə cümlələrə bölünürlər. Bu cür adlandırılan vahidlər əslində tabesizlik əlaqəsi nəticəsində meydana çıxan cümlə zəncirləri, cümlə ardıcılığıdır». Bizcə alim burada cümlə zəncirləri, cümlə ardıcılığı dedikdə sadə cümlələri nəzərdə tutur. Bu cümlələrin funksional cəhətdən öyrənilməsi onların təkcə inkişafının müəyyənlişməsi deyil, həm də bu və ya digər cümlə üzvlərinin tema kimi çıxış etməsində müəyyən məna calarlarının verilməsində məqsəddən asılı olaraq, müxtəlif mövqeyə malik olmasının onların intonasiya xüsusiyyətlərində özünü göstərməsini şərtləndirir. Müasir dilçilikdə müxtəlif cümlə tiplərinin, habelə sintaqm təşkil edə bilən cümlə üzvlərinin intonasiya cəhətdən tədqiqi məsələsi bu mənada hələ də aktual sayılır. Müxtəlif dünya dillərində intonasiya milli xarakterə malik olduğu halda onun həmin dillərdə yaxın və bəzən uyğun cəhətləri də vardır. Nitq intonasiyası bütün dillərdə insan fəaliyyətini müxtəlif şəkillərdə izah etmək, insanın gerçəkliyə olan məntiqi-ixtiyarı və emosional münasibətlərini göstərmək üçün istifadə etdiyi ünsiyyət vasitəsidir [1, 84]. Beləliklə, nitq mübadiləsi vaxtı danışan bir şey haqqında məlumat verir, bir şey haqqında suala cavab almaq istəyir və ya öz istək və arzularını bildirir. Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nəqli, sual, əmr, nida cümlələri bu məqsədlərlə yaranır, fikrin ifadəsinə xidmət edir.

Deməli, hər hansı bir iş, əlamət, əşya haqqında məlumatlar nəqli cümlələrdə öz əksini tapır və hər bir cümlə mühüm təşkilədiçi əlamətlərdən olan modallıq mənasını özündə əks etdirir. Yəni gerçəkliyə münasibəti bildirir. Hər hansı bir fikrin, hissin, zövqün bütöv şəkildə ifadəsi, gerçəkliyi bu cür nitqdə, məlumatda əks etdirib, müəyyən dil sistemində mövcud olan cümlə intonasiyası sxemlərindən birinin cildinə girir və küll halında

---

modallıq kateqoriyasını əmələ gətirən sintaktik mənalardan birini ifadə edir. Sadə nəqli cümlələr kateqorial (categoric statements) və qeyri-kateqorial (non-categoric statements) hökm bildirməsi baxımından fərqlənirlər və o məqsədlə də məlumat verməyə xidmət edirlər.

Nəqli cümlələr öz intonasiya xüsusiyyətləri ilə maraq doğurur və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onlar adi danışq tonu ilə ifadə olunur. Beləliklə, nəqli nitqin intonasiyası frazanın əvvəlində qalxma, axırında enmə şkalası ilə xarakterizə olunur. Bu hal cümlə konturunda bir neçə yerdə də baş verə bilər. Lakin həmin cümlə üçün bunlardan biri yenə də ən yüksək ton olmalıdır. Fikir bitkinliyinin intonasiyada ifadəsi cümlənin son hecasında səciyyəvi enmə şəklində əks olunur. Cümlənin ümumi melodikası yüksəlib-alçalan formada özünü göstərir. Qeyd edək ki, nəqli cümlələr həm ismi, həm də feli xəbərlil olurlar. Feli-xəbərlil nəqli cümlələr əmr şəklində başqa felin qalan bütün şəkilləri ilə ifadə olunur. Onlar öz intonativ xüsusiyyətlərini mühafizə edir. Buna görə də nəqli iradi intonasiyalı ifadələrdə, məlumatlarda intonasiyanın təsir dairəsi qabarıq verilir. İntonasiyanın implisit təsirindən alınan nəticəni həmsöhbət özü çıxarır. Ancaq sual intonasiyalı frazalarda isə cavab tələbi ifadə olunur. Deməli, canlı nitq prosesində müxtəlif kommunikativ tipli cümlə və ibarələr intonasiyanın müxtəlif funksiyalarının kəmiyyətə nisbi fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir. İntonasiya vasitəsilə nitqimiz məna tərkibindən asılı olaraq cümlələrə, cümlələr də öz növbəsində sintaqmlara ayrılır [1, 87] Müxtəlif tipik quruluşa malik cümlələr, onların müxtəlif növləri formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Babayev S.M. İngilis danışq ritminin perseptiv aspektinə dair// ADDİ ,Elmi xəbərlər, №5, 2002, s. 3-9.
2. Veysəlli F. Y. German dilçiliyinə giriş Bakı : Mütərcim, 2001, 289 s.
3. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М: Высшая Школа, 1963, I т, 383 с.
4. Есперсен О. Грамматика. Синтаксис. М: Высшая Школа, 1963, I т, 383 с.

Z.Mammadova

The scientific-theoretical views about sentence in linguistics

Summary

This article is devoted to the sentences and views about it. While analyzing these sentences great attention was given to the linguistic facts

---

---

taken from the analyses. One of the important goals of the article is to defect and find out their use in different positions.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

3.Mammadova

**Научно-теоретические идеи о предложении
в лингвистике**

Резюме

Статья посвящена к предложению. Течение анализа большое внимание обращено лингвистические факты полученные от анализа. Один из важнейших цель раскрывать их употребление в разных позициях. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе речи является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Məfkurə Hüseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent